

A látható nyelv*

Zolnai Béla

Schrift ist die Wortsprache fürs Auge.
(S p e n g l e r)

A *nyelv optikája* címmel Ponori T h e w r e w k Emil írt félszázaddal ezelőtt cikket a Természettudományi Közlönybe (1870:97). Thewrewk azt bizonyíttatta, hogy a szem a leghatalmasabb tényező a nyelv eredetében és hogy a nyelvi kifejezések eredetileg a szemlélet megrögzítései voltak. Lehetne ezt a címet egy közelálló, de más területre alkalmazni: a nyelvészettikának (v.ö. Magyar Nyelv 1920:105) arra a fejezetére, amely a *leírt* nyelv külsőségeinek, az írásnak, nyomtatásnak stb. érzelmi vonatkozásaival foglalkozik. Ha a nyelv hangelemeihez fűződő esztétikumot – a hangtántól való megkülönböztetés végett – fizikából kölcsönzött műszóval a *nyelv akusztikájának* nevezhetjük, ugyanígy állíthatjuk szembe a tisztán értelmi alapon álló írás-ismeretet és helyesírást a *nyelv optikájával*.

A „látható nyelv”, vagyis írás esztétikájának kiindulópontja lehet az a nyelvrostológiai tény, hogy a művelt beszélő tudatában az egymással asszociált hangcsoport és jelentés, valamint a kettőnek kísérő hangulatai mellett bármikor fölidézhető az illető hangcsoport szimbolikus ábrázolásának, leírásának képe is.¹ (*Vizuális* típusu emberek tudatában az írásképp könnyen előtérbe nyomul.) Ha valamelyes érzelmi hangulat tapad a hangokhoz és a jelentéshez, eleve föl kell tennünk, hogy az írásnak is van egy – mindenesetre domináló – *értelmi* eleme, jelentése, emellett azonban nyomonozhatunk *érzelmi* velejárók után is, kereshetjük, hogy van-e az írásnak (nyomtatásnak) hangulata, érzelmi hatása.

Egy másik ösztönző mozzanat, amely az írás esztétikai vonatkozásainak kutatására serkenkethet: az a különbségtevés, amely a modern nyelvtudományban programszerűleg elválasztja egymástól egyfelől a *leírt*, másfelől a *beszélt* nyelv vizsgálatát. Ezt a stilisztikai különbségtevést – *langue écrite: langue parlée* – Ferdinand de S a u s s u r e² iskolájának jelenlegi vezére: Charles Bally genfi professzor szorgalmazza *Stylistique et linguistique générale* c. tanulmányában (Archiv. f. neuere Spr. 1912: 113). A könyvstílus élettelenebb,

* Megjelent Budapesten, 1926-ban a Minerva Könyvtár 3. köteteként. Az eredeti szöveget szó szerint, a korabeli helyesírásnak megfelelően közöljük. Az eredetiben szereplő idegen nyelvű idézetek fordítása Ábrahám Zoltán munkája. A magyar fordítást szögletes zárójelben [* *], a megfelelő idegen nyelvű szöveg után helyeztük el.

1 H. P a u l, *Prinzipien*⁵ 1920. 14. l.; H o r g e r *A nyelvtud. alapelvei* 1914, 46–49. l. Az írás-olvasás pszichológiájáról olv. még: E. M e u m a n n *Vorlesungen z. Einf. in die experimentelle Pädagogik* III. 1914. 444 s a köv. l., O. W e i s e (*Ästhetik d. deutschen Spr.*) nem szól az írásról. A francia helyesírás történetének rövid áttekintését olv.: M e y e r - L ü b k e *Hist. Gramm. d. franz. Spr.* 1908. 27. l.

2 V. ö. róla: G o m b o c z Z. M. Nyv. 1924: 141.

színtelenebb voltára és az élőbeszéd egészséges szépségeire nálunk már I m r e Sándor rámutatott (*Tanulmányai* I. 89.). A leírt nyelv stílusa nem identikus a beszélt nyelv pongyolább, elevebb, ösztönösebb, őszintébb kifejező eszközeivel. Mihelyt tollat veszünk a kezünkbe, rendelkezésünkre áll az *idő*: reflexiók, irodalmi klisék, válogatás, stilizálás irányítják a kifejezéseinket. Viszont az író nélküli a kifejező hangsúly és a mimika összes eszközeit.

Hozzátehetjük ehhez a párhuzamhoz, hogy az *írás* maga is olyan közvetítő eszköz, ami bizonyos fokig befolyásolja az általa szimbolizált nyelv hatását. Az írás önálló hangulatkeltő eszközökkel bír. Kétségtelenül vannak ilyen eszközök, de éppen elégtelenségük és a folyton megújuló tartalom igényei hozzák létre állandó hullámzásukat, változásukat, úgyhogy a nyelvtörténettel párhuzamosan a leírt nyelv optikai eszközeinek stílustörténetéről is beszélhetünk.

Az optikai eszközök elégtelenségét minden író érzi. Talán a modernnek jobban, mint a régiek, mert a kifejezendő tartalom is differenciáltabb árnyalatokból, összetettebb érzésekből áll és mert a betű szerepe folyton növekszik a kultúrával fejlődő emberi lélekben. Erre vonatkozólag tanulságos az a bizarr önvallomás, amelyet egy túlmodern, neurasztheniás, túlságzott fantáziájú mai író tett egyik regényének bevezetésében. Az expresszionista írónak ez a néhány sora, amelyet szükségesnek látok egész terjedelmében idézni, tanulságos pszichikai dokumentum, mert bepillantást enged az író műhelyébe, abba a személyes viszonyba, amely az író a nyomtatott betűhöz, az írás technikai eszközeihez fűzi. Révész Béla írja a *Vonagló falvak* (1914) bevezetésében (az aláhúzások tőlem vannak):

...Alig, hogy meglebbenttem a legmegrendültebben írnivalókat. És mennyi minden *elmaradt*... Az itt következő írások talán föltűnnek *tipográfiai különösségükkel*. A sorok, passzusok menete megszegődik és *intervallumok* választják el azokat a rájuk következő soroktól, passzusoktól. Minden csöndességgel mondom, nem bizarrkodás ez. Akinek oly nagy érzékenység az írás, mint nekem, az már érezte azt a küzködést, az óhaj és lehetőség között, hogy az *írni valók közvetlenségét mennyire fenyegetik az írás technikai eszközei*. A szó hatalmas, a forma, ha biztos, eléri az olvasó képzeletét. De mégis, milyen gyötrelmes a tehetetlenség, ha a magunk gondolatébredéseivel, szuggeráló pillanataival, eszmélő föllángolásaival *meg akarjuk állítani az olvasót az okvetlen szünetekig* és ilyenkor segítségünkre jönne *a pont, a vessző, a kisbetű, a nagybetű, a kérdőjel, a felkiáltójel* és minden szegénység. Én mindig éreztem ezt a *küzdelmet a mondanivalóim kevésége és a hozzánk származott írás-eszközök között*. Föl is forgattam minden szabályt, *kisbetűt, nagybetűt*, úgy, amint azt igazságom akarta. A *passzusok közötti úr* is és az *egyéb furcsaság* ennek a nagy nyugtalanságnak a tükre és el akarnám velük érnei, hogy az olvasó elcsöndesedjék a pillanatra, mielőtt a másik passzust magára venné, elámuljon egy pillanatra, mielőtt ráépülne az eszére a következő megértenivaló és ha vannak lélekzetszorító pillanatok, a belső énünket fölforgató villanások: *éreztessek ezt a pillanatokra elhatárolt sorok is*. Egészen fiatalon is éreztem ilyeneket, de irtóztam a keresettség látszatától; ma nem félek a megítéléstől és írok ezzel a, mégis *csüggedt* formassággal. Akinek igazi gyermeke a szó, akinek az idegeiből száll föl a forróság, a ritmus, annak az eszében mindig vergődni fog a feszülő gondolat. Néha olyan bolondság is jár a fejemben, meg kellene változtatni az emberek beszédét... és talán szonátát vagy szobrokat kellene odaállítani, a titkokat lezáró *pontok, nagybetűk, kiáltó, kérdezősködő jelek* helyére.

Ez a dilettáns nyilatkozat dióhéjban elmondja a „nyelv optikájának” lényegét. A technikai eszközök elégtelenségét az író zenével szeretné pótolni, amely ki tudja fejezni a pauzák időtartamát, a beszéd crescendóját, a nyelvi eszközökkel ki sem fejezhető hullámzásokat³

3 Egy modern francia író – Paul Valéry – szintén a zenében látja az ember legteljesebb kifejeződését: La grandiose Musique est l'écriture de l'homme complet [*A kiteljesedett ember írása: a nagyszabású muzsika.*] (Nouv. Rev. Franc. 1925: 649.).

Révész Béla vallomása egyuttal a saját művészetének csődjét is bejelenti. Egy klasszikus költő, akinek művében a forma adaequat tökéletességgel fejezi ki a harmonikus, befejezett tartalmat – ilyen „csüggedt” és ennyire kielégületlen gondolatokra nem jutott sohasem.

*

A „látható nyelv” esztétikája mindenekelőtt azzal a kérdéssel találja magát szemközt, hogy az írás (nyomtatás), a leírt beszéd, a maga egészében milyen érzelmi viszonyban áll a beszéddel és az ember egyéb cselekedeteivel. Más szóval *van-e specifikus érzelmi velejárója az írásnak?*

A következő kérdés az írás (nyomtatás) *formai* elemeinek vizsgálata lenne. Azután az *íraskonvenciók* hangulatát lehetne keresni. Végül pedig arról kellene szólni, vajjon az „*írásbeliség*” mint *érzelmi tényező van-e befolyással a nyelvfejlődésre.*

1. Az írás hatalma.

Az írás a magasabb kultúrának terméke. A laikus tudatban még nem is vált el az írás a beszélt nyelvtől: a betű aequivalens a hanggal. „An Worte lässt sich trefflich glauben, Von einem Wort lässt sich keint *Jota* rauben” [*, „Lehet [...] / [...] / hitet építeni rá [ti. a szóra] előre, / s még egy betűt sem csenhetsz el belőle.”*] – mondja Mephistopheles a *Faust*-ban. Csak a modern nyelvtudomány von éles határvonalat a hang és szimbolikus képe közé. A vizuális és akusztikus képzetek közül eredetileg az akusztikaiak domináltak az írásnál.

1. Műveletlen ember ma is ösztönszerűleg hangosan olvas. A retorikus műveltségű ókorban följegyzésre méltónak ítélték azokat az eseteket, mikor valaki némán olvasott.⁴ Szent Ágoston írja mesteréről, Szent Ambrus milanói püspökről, hogy némán olvasott szent könyveket. Ő maga is halkán olvas, mikor conversiója előtt isteni szózatra belepillant a bibliába (*Confessiones* VI. 3. és VIII. 29.). Ronsard a verseinek hangos recitálására kéri az olvasót.⁵ A Pléiade-nak kedvenc tétele volt, hogy a költészet nem olvasmány, hanem énekelni való szöveg... Flaubert – Zola tanulsága szerint⁶ nem a szemnek írt, hanem a hangosan olvasónak: az akusztikus fantázia a legújabb korban is küzd a vizuális képzetekkel. Ha az antik retorizmus prózája a hangképzetek követelményeihez viszonyulva fejlődött, a modern stílust a halványabb s elvontabb írás befolyásolja – amint már Nietzsche észrevette.⁷ Nietzsche meg is rója a német írókat, hogy a fül követelményeit elhanyagolják a fogalmazásnál.⁸

A nyomtatás – az olvasás megkönnyítésével a szavak elválasztásával, a rövidítések teljes kiküszöbölésével, a szöveg-kép áttekinthetőségével – végképen kiszorította az olvasásból az élő szót. A modern kultúra a *holt betű* jegyében áll...

Az íráskultúra erősen belegyökerezett az emberi tudatba. Az elmeművek elnevezésénél a

Jékely Zoltán fordítása. Budapest: Európa, 1992, 75. oldal. Az idézet eredeti szövegének második sorában elírás van: „keint” helyett: „kein”.

4 V. ö. Nietzsche *Jenseits von Gut und Böse*, 247. Jegyz.; Ed. Norden *Gesch. D. antiken Kunstprosa* 1913; az erre von. irodalom számos új adattal: Balogh József *Voces paginarum*, Bpest 1921. V. ö. még Spengler alábbi m. II. 181.

5 *Franciade*. Prem. Préf. 1572.

6 *Les romanciers naturalistes* 1881. 210. l.

7 1874, v. ö. Balogh József i. m. 27. l.

8 A. Reichl *Nietzsche*, 1901: 33.

látási képzetek játszottak szerepet (litteratura, scriptura, biblia). A jelentésátvitel: írás > „elmemű” nálunk is igen korán végbement. A magyar kódexek nyelvében mindkét jelentést megtaláljuk már: Olvasasnak *es yrasnak* myatta (Érdy C.561b) – Frater Bernald magarazuala melseges *yrasokoth*: scripturas (Ehr C. 2); nem ysmertem *yra*st: quoniam non cognovi litteraturam (Kulcs C. 169). A kódexíró előtt, érthetőleg, egyúttal idegen kultúra jelensége is volt az írás, a „deáki böttü” képzete a latin nyelvvel azonosul (Érdy C. 333).

Az írásbeliség az ember érzelmi életében is nagy szerepet játszik. Költők ebből a képzetkörből veszik a hasonlataikat. A betű, írásjel neve szóként szerepel költeményekben, sőt még rímbe is kerül:

Fejem fölött míg őszi légen át
Vándor darúid *V* betűje szállt; (P e t ő f i *Hazámban*)

Mindegyre keskenyül a láb,
Mint jól szabott táncmesteré,
Mint a betűk között a *V*. (A r a n y *A sárkány*).

Ezek a szavak a szemlélet betűit jelentik. P e t ő f i és A r a n y a reális fantázia költői, vizuális típusú emberek, akiknek érdeklődését elsősorban a betűk konkrét formája ragadja meg. Modern irodalmunkban az írás megtelik átvitt értelmű jelentőséggel. K o m j á t h y Jenő *Reviczky-halálára* írt versében az élet rejtélyeit azonosítja egy írásjellel: „Van-e ott válasz a *kérdőjelekre*?” R u d n y á n s z k y Gyulánál sem látási valóság a betű: „Fekete sugarak, könyvem betűi, Sorba seregléstek nem láthatom én; Míg lelkem a vakság bilincset túri, Kigyúltok-e vajjon szép lelkek ölén?” Szimbolikus elmélyülést kap az írás A d y Endrénél. „Az ólombetűkben lélek lakik” – írta egy hírlapi cikkében⁹. Nem lehet konkrét értelmet tulajdonítani az ilyen kifejezésnek: „Ujjuk tintás, arcukon *betűs* bánat” (*Mostoha testvéreim a Betűben*). A d y irreális képzetében mithikus életre kap a holt betű:

Fehér habok, *betű-milliók*,
Idegesek és nyugtalanok,
Tengerre írva írják most meg
Hogy ki vagyok... (*A Tenger ákombákoma*)

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy egy modern történetfilozófus – S p e n g l e r – nagy jelentőséget tulajdonít az írásnak. Spengler maga is tünete az íráskultúra önmagára-eszmélésének. Az írás egészen új formája a beszédnek – írja S p e n g l e r (*Untergang des Abendlandes* II. 1922. 180). Az írás előfeltétele a kifejlett nyelvtan és gondolkodás – ezért élnek primitív népek a szóbeliség állapotában. A *szó* az emberé, az írás csupán a *kulturember* birtoka, aki megőrökíti, megrögzíti a jelennek szóló hangokat a távolság, az idő számára. Spengler egyenesen a történelmi gondolkodás szimbolumát látja az írásban és a görög kultúrának *ahistorismus*ából magyarázza, hogy Görögországban aránylag későn és akkor is idegen importként honosul meg az írás.

2. Ha az írás a primitív fölfogásban teljes megfelelője a beszédnek, annál inkább megtartja a betű mindazokat az asszociációkat, amik az eleven hangokhoz fűződtek. A *szó* ebben a fölfogásban eleven erővel bír, ami áthárul a leírt szóra is. Victor H u g o költőileg fogalmazta meg a szónak ezt a romantikus-primitív szemléletét:

⁹ 1905; v. ö. F ö l d e s s y Gyula *Ady-tanulmányok* 1921: 133.

Le mot qu'on le sache, est un *être vivant*:
 La main du songeur vibre et tremble en l'écrivant
 [*, „A szó, mint tudjuk, *élő lény*:
 reszket és remeg az ábrázoló keze, *miközben leírja.* #*]
 (Réponse á un acte d'accusation.)

Primitív népeknél a szó substantialis jelleggel bír, a beszélő önálló létet tulajdonít a kiröppenő, szárnyas szavaknak.¹⁰ A szó hatalma révén lesz az írás is a *mágia* eszköze.¹¹ P i k l e r Gyula és S o m l ó Bódog a totemizmus eredetét a képírásból, a primitív írástechnikából magyarázzák.¹² A szent állat ábrázolása vagy szimbolikus jele: bűvös erejű védőeszköz.¹³ Minthogy a primitív néphitben a név lényeges része a személyiségnek, a leírt név magával a név tulajdonosával azonosul: az ellenség leírt nevének bántalmazása az ellenség megrontását célozza. A név kiejtésének *tabuja* a név leírására is vonatkozik. A leírt varázsigé époly kényszerítő erővel befolyásolja a démonokat, mint az élőszó. A rómaiak varázsigéekkel, archaikus, barbár szavakkal beírt amulettet hordtak¹⁴ az ellenségnek szánt átkot ólomtáblákra „szögelték” (defixio), a szerelmes ifjú lenyelte a lapot, amelyre imádoztja nevét írta; varázsserejű imaszövegek elmondásánál szent könyvekkel ellenőrizték a hagyományos igék megtartását¹⁵. A sibyllai könyvek és a *Carmina Marciana* féltve őrzött szövegekből jóslatokat olvastak ki.¹⁶

A kínaiak a legrégibb idő óta használnak írott varázsszerszököket, – amuletteken házi eszközökön is – amik nem mások, mint a konvencionális írásjegyeknek díszített vagy archaikus formái.¹⁷

Az ókeresztény jelvény, a *svastica* (卐) napjainkig fõntartotta magát. Titkos könyvekbe zárt, írásos varázsjeleket használt a középkori mágia is: Goethe Faustja a Mikrokosmos és a Földszellem előidézõ „jeleit” olvassa és a küszöbre írt *pentagramma* (ötágú csillag) fogvatartja az egyik nyitott vonáson át besurranó Mephistophelest... A teozofisták titkos jelvénye a kettõs háromszög, melynek közepén az egyiptomi kereszt (*tao*) áll.¹⁸

Az imaszöveg féltve õrzött tulajdon: az ellenség elõl titkolni kell, nehogy birtokába jusson a varázsszerszökönek (*Ilias* 7, 195). Vallásos írástílustal találunk az elsõ kereszténység korában, amint N i c o l e nyomán H o r v á t h János fehérvári püspök írja *Hitbéli s erkölcsi oktatások az Úr imádságáról* címû munkájában (Veszprém 1815., 24. l.): a régi Anyaszentegyház azáltal mutatta meg „az Úr imádsága iránt való különös becsülését”, hogy az bocsánandó vétkeket eltörölõ imát „a hitetlenek elõtt eltitkolta s még a kathékumenokat is a kereszttség elõtt csak kevéssel tanította reá, s *írásban még nekik sem adta ki*; melybõl láthatni, hogy azt úgy nézte, mint az *Isten fiainak sajátját*; s azokat, akik nem ezeknek a számából

Az idézet a költemény folytatásának elsõ két sora, mely rész nem jelent meg a Köpeczi Béla szerkesztette Hugo-válogatásban (Budapest: Szépirodalmi, 1953), mint ahogyan franciául sem a Louis Aragon-féle kötetben (Paris: Les Editeurs Français Réunis, 1952.)

10 H o r n y á n s z k y Gyula, *A szó hatalma*. Egyet. Phil. Közl. 1914: 633–655.

11 V. ö. S. F r e u d *Totem és tabu*, ford. Pártos Zoltán, Bp. é. n. 86–89. l.

12 *Der Ursprung des Totemismus*, Berlin, é. n.

13 J.-G. F r a z e r *Le totémisme*, Paris 1898. 45. l.

14 Efesia grammata, v.ö. Lübker, Friedrich, *Reallexikon des klassischen Altertums für Gymnasien*, Leipzig: Teubner 18917, 387. oldal.

15 H o r n y á n s z k y i.h. 636. l.

16 L ü b k e r i. m. 328. l.

17 Bruno S c h i n d l e r: *Ostiasalische Zeitschrift* 1917: 265; De G r o o t *The religious system of China* VI. köt. 12. fejt.

18 W o l k e n b e r g Alajos, *A teozófia* 1923: 26.

valók voltak, arra méltatlanoknak állította.” Az írásos imaformula itt is úgy szerepel, mint valami ezoterikus kincs, amelynek változatlan szövegére gondosan ügyeltek.

Az írással szemben való vallásos idegenkedésre a magyar szellemi élet történetéből is idézhetünk példát. B é k e f i Remig írja a magyar *népoktatás történetében*.¹⁹: „A salvatorianus Ferencesek Gyulán 1533-ban tartott közgyűlésükön megtiltották, hogy a harmadik rendhez tartozó nővérek írni tanuljanak, vagy akár férfit, akár nőt az írásra megtanítsanak. Aki ellenkezőleg cselekszik, annak a férfi rendtársak nem viselik gondját.” Az írás felelőtlen és korlátlan alkalmazásában a reformáció propaganda-eszközét láthatta ez a fölfogás, amely a Szentírás-szöveg sokszorosításának esetleges következményei: a szöveg profanizálása és variációi miatt is aggódott.

A kereszténység sok régi hagyományt, formát átvett a zsidóktól, amit aztán új tartalommal töltött meg. Ilyenek az úgynevezett „szent szavak”, amikről Ludwig T r a u b e írt könyvet *Nomina sacra* (Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung, München 1907) címmel. T r a u b e a középkori írás rövidítéseiből indult ki és magyarázat után kutatva eljutott a zsidó név-mágiához. A középkori rövidítések eredetileg csak a vallás-élet szavainál voltak meg (IHC, IHS stb.) és nem egyszerű rövidítések voltak, hanem contractio-k, ahol a szó közepe van kihagyva. Az összevonás és rövidítés általános szokása hely- és időkimélés célját szolgálta, de eredetileg vallásos okokra vezethető vissza.

A zsidó kéziratok Isten nevét aranyozott írással emelték ki a szövegből. (Ez a kiemelés még a karoling korszakban is dívott a francia és bizánci kéziratokban.) A zsidó vallás tudvalevőleg tiltotta Isten nevének kimondását: helyette Adonai-t mondtak. Isten szent neve helyett egy rövidítést írtak le, amely négy betűből állott (*tetragramma*) és homályba takarta az avatatlanok előtt a kimondhatatlan nevet. Ez a tetragramma varázserővel bírt: innen a betűk aranyozása is.

A görögök profán átírás helyett eredetileg magukat a héber betűket vették át a *nomina dei* írásnál: görög szövegben ott állott a zsidó tetragramma, mint valami misztikus varázserejű jel. Később a zsidó jelet kiküszöbölték és helyébe egy kevésbé szent nevet tettek (ΚΥΡΙΟΣ, ΘΕΟΣ),[#] de a misztikum megőrzése céljából ezt is rövidített összevont formában írták (ΚC, ΘC). A rövidítés és fölülhuzás kiemelte, jelentőssé tette ezeket a szavakat, de egyúttal el is rejtette, érthetlenné burkolta a profán olvasó előtt. Ilyenformán a latin palaeografia rövidítései mögött, a történeti fejlődés során visszamenve, egy *mágikus írás* maradványaira bukkant T r a u b e.

A *nomina sacra* analógiájára lett aztán általánossá a rövidítés a középkorban. Az eredetileg bűvös hatalmú írásjel praktikus írás-konvencióvá léttelenedett.²⁰

Az íráshoz a legmagasabb kulturfokon is vallásos képzetek fűződhetnek. A zsidók és az egyiptomiak isteni adománynak tekintették az írást. Az írás eredetileg a papi kaszt birtoka volt: az írástudóké. A földművelő nép nem ír, a harcos nemesség maga helyett mással íratott még a középkorban is (SPENGLER i. m. II. 182.) A *Szentírás* sacralis jellegét az isteni Igétől kapja. A leírt isteni kinyilatkoztatás, a verbalis inspiráció, természetsszerűleg: szent, „írva vagyon” és az írott szöveg ősrégi formájában öröklődik a kánonszerű és liturgikus könyvekben. A Szentírás változatlanságát már M ó z e s követeli (V. 4, 2.). Jojákim, aki megégetteti a szent könyveket, keményen bünhődik (*Jeremiás* 36, 29). Az isteni eredetű szent írásra

19 Bpest 1906: 201; v. ö. T h i e n e m a n n Tivadar, Minerva 1923: 66.

ΚΥΡΙΟΣ: Úr. ΘΕΟΣ: Isten. (Bár „C”-t görög átírásban ma már nem használnak, de Zolnai kifejezetten az írás-képre hivatkozik, tehát meg kell hagyni.)

20 V. ö. még alább, a rövidítésekről szóló részt; és: Karl K r u m b a c h e r *Heilige Namen*, Beilage z. Allg. Ztg. München 1907. 220. sz.; M e l i c h János Nyelvtud. Közl. 40:385.

szemléletes példát olvasunk *Dániel könyvének* 5. fejezetében: Belszár lakomája alatt csodálatos írás jelenik meg a falon, amit a varázslók, Kaldeusok, jövendölők és Babilon minden bölcsei hiába próbálnak megfejteni, míg aztán Dániel próféta, akiben isteneknek lelke van, megmagyarázza az égi híradást... Ilyen misztikus hitből fakad egy modern ösztönös-érzésű költőnek, Ady Endrének, víziója, amely az emberi sors tragikus függőségét egy égi írásban érzékíti meg:

Látjátok, feleim, ti búsak,
Vigadók, harcosok, levertek?
Egy tréfás kéz fölirta az égre:
„Ember-pajtások, erre gyertek”.

Bolond nagy Kéz, iromba betük:
Tíz öltő szeme belefárad.
S mire az írást jól kibetűzzük,
Már el is futott néhány század.

S mi táncolunk a nagy Kéz alatt.
S mennyi jószág hal meg kevélyen,
Véres fejvel és mennyi ős-szépség
Mert betűket látunk az égen.

S a Kéz, a nagy tréfás kéz, figyel:
Van még itt lenn hívó Pietró?
S ha a betűket már-már olvassuk,
Ő letörli s új betűket ró.

(*A nagy Kéz törvénye*)

A modern ember érzelmvilágában a *Sors* könyvformát ölt, amelybe föl van jegyezve a jövő: az Idő vén fájának levelén írva találjuk a multat.

3. A leírt varázsigé a kimondott szóval azonos értékű: a kimondott szó hatalmától kapja erejét. Az íráskultura terjedésével azonban az írott szó tekintélye fölébe kerekedik a kiejtett szónak, úgy hogy napjainkban már valóságos betű-bálványozásról beszélhetünk (Gerber, *Spr.als. Kunst* I. 282.). Ma nem olvasunk hangosan, hanem ellenkezőleg: úgy beszélünk mintha nyomtatva volna. (V. ö. „hazudik, mintha könyvből olvasná”.) Az írás (nyomtatás) propaganda-erejét a reformáció ismerte föl elsőnek és a fölvilágosodás racionalizmusa, a kommunizmus ideológiája elsősorban erre az eszközre vetette rá magát, mikor röpirataival, kátféjezeteivel el akarta árasztani a világot.

Volt idő, mikor az írás tekintélye eltörpült az élő szó hatalma előtt. A középkor barbár népei – a római okleveleket elolvasni nem tudván – csak a tanuvallomásnak adtak törvényes hitelt. Mikor a magyarok megismerkedtek a nyugati országokkal: az *oklevéltelen* korszakot (urkundenlose Zeit) élte Európa. A pogányság ösztönszerű idegenkedése az íráskulturától: szintén hozzájárult ahhoz, hogy a X–XII. század mellőzze az okleveleket.²¹

Egészen más az élő szó és a betű viszonya napjainkban.

A modern életben az írott szó jogi értéke magasan fölötte áll az „adott” szónak. Egyéb-ként az írás ünnepélyesebb, hivatalosabb és nagyobb súlyú formája a gondolatközlésnek,

²¹ V. ö. Franz Eckhardt *Die glaubwürdigen Orte Ungarns* Mitt. des Instituts f. öst. Gesch. Forschung IX. Ergänzungsbd, 1915. 396. l. és Thienemann Tivadar *Városi élet a magyar középkorban* Minerva 1923: 58.

mint az élő beszéd. A *leírt nyelv stílusa* más, mint az élöszóé. Az irodalmi hagyomány és a kultúra minden ága jobban befolyásolja a leírt nyelvet. A kettő összehasonlítása nem ide tartozik, de kétségtelen, hogy az írás (nyomtatás) már a megjelenésével is fölkelti azt a hangulatot, ami ebből a stíusból – mint imponderabilia – hozzátapad.

A modern világ íráskultúrája jellemző az a nagy tisztelet, amely a kéziratokat körülveszi. Írott lap *ereklyévé* lesz: mintegy az író egyéniségének fennmaradt darabját őrzi benne az utókor. Szellemes megjegyzése Spenglernek, hogy a görögöknél senki sem gondolt arra, hogy például Platon vagy Sophokles kéziratát megőrizze (i. m. II. 183). A középkor nem ismerte az eredeti kézírás és a másolat közötti értékkülömbiséget. Mai korunk még ennél is tovább megy az írás kultuszában. Ahol a szerző egyénisége ismeretlen: a másoló kezeírása maga is történelmi ereklyévé lesz. Így váltak történelmi alakokká Sövényházi Márta és Ráskai Lea, akiknek fokozott érdemet és jelentőséget biztosít maga a másolás.

2. Írásformák.

A modern ember lelkében a betű-varázslat helyét az írás esztétikai varázsa foglalja el. Az írás és nyomtatás – függetlenül az általa szimbolizált értelemről – a gondolatközlő és a gondolat-fölfogó közé ékelődik, mint önálló formai hatóeszköz.

Ha írásról, nyomtatásról beszélünk, akkor a mai nyugat-európai kultúra *betű*-írását értjük rajta. Ez az írás, amely a hangokat tünteti föl – többé-kevésbé híven és teljességgel, – tisztára absztrakt és szimbolikus jellegű: a szemléletnek nem ábrázol konkrétumokat. Az írás eredetére²² visszamenve azonban magát a kép-ábrázolást, a „kép-írást” találjuk, amely érzelmi és szemléleti anyagban sokkal gazdagabb volt, mert az egyes hangok szimbolikus jelzése helyett magukat a képzeteket vázolta sematikusan vagy egyenesen a természet alakjait utánazta grafikus, színes eszközökkel.

Ez az ősi írás még a vallásos gondolatvilágban él. Az írott gondolat képszerű, monumentális alakban jelenik meg, mintegy az örökkévalóság számára készül és nem annyira közlő eszköz, mint inkább öncél: testet öltött ige²³. A metafizikus képzetkörből szabadulva az írás fokozatosan halad az intellektualizálódás, az absztrakció felé. A mai betűformák vizsgálatánál eleve számolnunk kell ezzel a szintelenkedési folyamattal.

A fejlődési sor különben sem tekinthető lezártnak a mai betűírással²⁴. A *gyorsírás* fölfe-dezése nagy lépést jelentett az elvont nyelv felé. A stenographia jelvényei állanak ma az írási skála legelvontabb szélén, de a jövő hozhat még intellektualizáltabb formákat is, amiknek aztán külön „esztétikája” lesz.

1. Az írás akaratlanul is kifejezi valamennyire az író jellemét, műveltségét és lelki állapotát, de ez csupán az öntudatlan kifejező mozdulatok körébe tartozik. A *graphologia* népszerű tudománya vissza is él az írásnak ilyen irányban való magyarázatával, bár a kézírás, „diagnosztikai” jelentőségét a pszichologus-esztétikusok nem tagadják.²⁵

A. B i n e t²⁶ és J. C r é p i e u x - J a n i n²⁷ tudományos igényű munkákban próbálták

22 V. ö. W. D a n z e l *Die Anfänge der Schrift*, Leipzig 1912.; K. W e u l e *Vom Kerbstock zum Alphabet* Stuttgart 1915.; J. V e n d r y e s *Le langage* 1921: 367.

23 V. ö. V o s s l e r *Frankreichs Kultur* 1921: I.

24 V. ö. S p e n g l e r i. m. II. 1922: 162.

25 V. ö. M e u m a n n i. m. III: 619.

26 *Les révélations de l'écriture d'après un contrôle scientifique*, Paris, Alcan, 1906. V.ö. még: A. M e n t z *Gesch. d. römischen Schrift* Leipzig 1920, 47.

27 *L'écriture et le caractère*, Paris, Alcan, 1895.

kimutatni, hogy az írásból következtetni lehet az író nemére, korára, értelmi fokára, sőt jellemére is. Németországban két grafológiai társaság is alakult.²⁸ Őseikül L a v a t e r-t és G o e t h e-t emlegetik, idézve az univerzális Goethének ezeket a sorait: „Dass die Handschrift des Menschen Bezug auf dessen Sinnesweise und Charakter habe, und dass man davon wenigstens eine Ahnung von seiner Art zu sein und zu handeln empfinden könne, ist wohl kein Zweifel.”[*„Kétségtelenül van összefüggés az ember kézírása és lelkülete, illetve jelleme között, s hogy a kézírásból legalább sejtésünk lehet arról, milyen módon él, és hogyan cselekszik.”*] Költők a priori hisznek a graphológiában. B a r t ó k Lajos írta Teleki Sándorhoz: „...hosszan olvasok Arcod s kezed vonásiban ...Mért küldöd képed, hogyha írsz nekem?Kép, írás, ez vagy az, Külön s magában is teljes híven Mutatja lényed egész aranyát. Mely tiszta, tűzpróbás, s vidám zenéjü... Arcod mosolyg s mosolyganak betűid” stb. (*Levél Koltóra*). Akinek szeme van hozzá, mondja S p e n g l e r (i. m. II. 184.) – tud olvasni a sorok között és az írásból megismeri az embert. Határozottan vannak írástípusok: „gyermekes”, „öreges”, „paraszti”, „női”, írás stb. Az írásformák és formaváltozások pszichológiája még megírásra vár (S p e n g l e r i. m. II. 180). Intuitív megérzéssel rögtön látjuk, a különbséget, ami két, egymástól távol álló magyar írónak – pl. Z r í n y inek és A d y Endrének a kezeírását elválasztja egymástól. Ha magunk elé tesszük a *Syrena* eredeti kéziratának egyik lapját (N é g y e s y Zrínyi-kiadása, 1914. 133): lehetetlen meg nem látnunk az egész lapnak világos áttekinthetőségét, szinte könyomszerűen egyöntetű tükrét, a vonalvezetés kalligrfiáját, a tökéletesen metszett betűk „klasszikus” alapvázán a barokk cikornyákat, a kezdőbetűk és a g, y, f kanyarításait, a szépségtörekvés állandóságát. Az írás inkább az udvari, tudós ember gondosságára, mint a kardforgató kéz darabosságára vall. Állítsuk Z r í n y i kézírása mellé kontrasztul A d ynak egyik vers-kéziratát (facsimilijét közli R é v é s z Béla, *Ady Endre életéről* 1922: 57). Kusza, szinte vízszintes vonalakba roskadó írás. Nehezen olvasható. Zrínyi meredeken szökő, hegyes betűi: itt szétfolynak. Az u és n betűket egyforma, lapos, hullámvonalak jelzik. A z és az r gyakran egyforma. Pongyolaság ömlik el az egész lapon: hiányzanak az ékezetek („kekebb”, „rozsaszínű”), az i-ről a pont. Elsietett elnagyolt vonások. Kalligrafia helyett az írás másodrendűsége, a formák elhanyagolása. Egy dekadens, fáradt, ideges modern lélek tükörképe ez az írásmód.

Öntudatos eszközzé válik az írás, ha reprodukálják, utánozzák jellemzés céljából. Ilyen például a gyermekes írás reprodukciója, mint komikum-fokozó eszköz („Vigyázó Laci”).

Az írásforma lehet kultúrtörténeti dokumentum. A párisi és magyarországi írásformák egyezése bizonyító adat arra nézve, hogy a XIII. században francia kulturális befolyás alatt állottunk²⁹. Kétségtelen, hogy egészen más lelki közösségben áll egy nép azzal az írással, amelyet a maga kulturája produkált, mint olyannal, amelyet idegen importként elfogadott. A görögöknél sokáig a kereskedelem lenézett eszköze maradt a föníciai írás.³⁰

Írásforma és világnézet azonosítására egyelőre még kevés konkrét kapaszkodó áll rendelkezésünkre, de kétségtelen, hogy itt is mélyebb lelkiségnek kifejeződése a forma. K. K r u m b a c h e r nyilatkozik erről a kérdésről: „Man wird einmal den Versuch wagen dürfen, allein an der äusseren Form und den dekorativen Beigaben der Schriften, wie auch an der Beschaffenheit der Schreib- und Beschreibstoffe, das Auf- und Niedersteigen und Eigenarten der geistigen Bildung und der künstlerischen Strömungen der Zeiten und Völker

28 Institut für wissenschaftliche Graphologie (1894) és Deutsche Graphologische Gesellschaft (1897). V. ö. Nemz. Muz.: „Graph. 503 K”.

29 V. ö. H a j n a l István, *Az írásbeliség* stb. 1923.

30 S p e n g l e r i. m. II. 183.

darzulegen.”³¹ [„Egykor megkísérelhetjük majd, hogy korok és népek szellemi kialakulásának és kulturális áramlatainak fölemelkedését, hanyatlását és sajátosságait egyedül az írások *külső formáján és díszítő toldalékain*, továbbá az írás *eszközének és közegének adottságán* mutassuk be.”*] Abban a korban, amikor a nemzet kiművelése, pallérozása, csinosodása a jelszó: korszerű B a t s á n y i János óhaja, hogy „a magyar írókat... az eddig szokásban volt hibás és *ízetlen nyomtatásnak szemetsértő metskaitól* hova hamarabb megtisztogatva szebb és tisztességesebb ruhába öltöztessük”³².

2. Ha egyebet nem, egy-egy kornak uralkodó írás-stilusa mindenesetre tükrözi a kor *ízlését* és a betűtípusoknak – művészileg tudatos vagy öntudatlan – megváltozása vissza a változó korszakokra.³³ Egy-egy korszak írásformái párhuzamosak a korszak egyéb művészi törekvéseivel. De egy koron belül is különbséget visz pl. a nyomtatásba a szöveg tartalma és a nyomtató tendenciája. A racionális cél, a pusztá gondolatközlés – tudományos könyveknél – nem veszi igénybe a zavaró esztétikumot: a betű itt csak eszköz, nem öncél. Lehetőleg szürke és sablonos, föltűnést nem keltő „ruhában” áll előttünk az értelemhez szóló tartalom. Másképp áll a dolog a szépirodalmi, a bibliofil munkáknál. Itt a nyomtatás maga is részt kér a tetszésből: öncélú művészetté lesz.

Beszélhetünk *írásművészetről*, *nyomtatásművészetről*, amint azt Paul R e n n e r kifejti népszerű könyvében: *Typographie als Kunst* (München 1922). A könyv, mint iparművészeti tárgy maga is ornamentum. A betűformák elsőrangú dekoratív motívumok.³⁴ Az írásművészet, kalligrafia³⁵ igazi hazája azonban nem Európa, ahonnan Renner a példáit veszi, hanem Kína. Kínában az írás egyúttal rajzoló művészet is. Sokféle írás-stílus, írás-dialektus(!) alakult ki a kínaiaknál. Az írásformák szépsége lényeges eleme a szöveg hatásának. Az író egyszemélyben rajzoló művész is: egy lírai költemény például csak akkor éri el célját, ha kalligrafiai szempontból is tökéletes, ha írásformái a sablon keretein belül egyéniek szépek és hangulateltők.³⁶

A szépérzék könnyen reagál a betűformákra. De sokszor a szép nem más, mint a megszokott: a magyar nem tartja tetszetősnek a diakritikus jelekkel ellátott betűket, amik ellen pl. a franciák (ç), csehek (č) nem tiltakoznak (v. ö. erről még alább, a helyesírásról szóló részt).

S p e n g l e r egyenesen azt mondja ki, hogy a művészettörténetek a primitív korok rajzát az írástörténettel vezessék be (i. m. II. 182). Kódexeinek lapjainak architektúráját, írásának esztétikai sajátosságait még nem vizsgálta meg művészettörténész.³⁷ Pedig bizonyára sok gotikus szépségtörekvés szunnyad a magyar legendák művészi foglalatában. Egy ilyen

31 Beil. Z. Allg. Ztg. 1907:383, 221. sz.; idézve M e l i c h n é l: *Az Orthographia Ungarica* Bp. 1908: 25.

32 *A magyar tudósokhoz* 1821:25.

33 A nyomtatott betűtípusok facsimiléit közli Ch-Th. J a k o b i munkája: *Printing, a practical treatise on the art of typography* London, 1919.

34 N o v á k József, *Az ó-zsidó betű mint díszítőanyag* (Grafikai Szemle 1914: 58). Hogy mi mindent lehet beleérezni a stilizált betűformákba, arra nézve álljon itt néhány mondat ebből a cikkből: „Ha S. rajzait végiglapozzuk, valamelyes komor, misztikus, keleti hangulat ihleti meg a nézőt. Kiérzik belőle a zsidóság évezredek küzdelme, elnyomtatása és vallási bigottsága. Szinte meghallja rajta a szemlélő a zsidóság fanatizmusba átcsapó vallási rikoltásait... De mindezek dacára a művész a héber betűk lármásságát finom stilizáló képességgel tompítani is tudja.” V. ö. még M ó r a F.: Világ, 1926: 64. sz.

35 A Nemz. Múz. *Graphica*-gyűjteményében sok XVI–XVIII. századi „ékesírás”-ra vonatkozó könyv van: Graph. 70., 215., 320., 410., stb.

36 V. ö. a kínai írásról: Bruno S c h i n d l e r *Die Entwicklung der chinesischen Schrift aus ihren Grundelementen* Ostasiatische Zeitschr. 1915:451.; Bruno S c h i n d l e r *Die äussere Gestaltung der chinesischen Schrift* uo. 1917: 62. és 1917: 213. (Felvinczi Takács Zoltán szíves közlése.)

37 A magyarországi kódexek *miniaturjeinek* műtörténeti vizsgálatát G e r e v i c h Tibor pendítette meg: Minerva 1924: 106.

mozzanatra rámutathatunk. Az *Érsekujvári-codex* másolói a sorok végét fölös betűkkel töltik meg, vagy kettőzik a mássalhangzókat, hogy beteljen a sor: széperzékük előbbre valónak tartotta a kódexlap tükrének egyöntetű fölépítését az apró értelmi zökkenőknél.³⁸

3. Az írásformákhoz olyan népeknél, amelyeknek külön írásuk van, a *nacionalizmus* érzése fűződik. A kínaiak nem fogadják el az európai betűket. A németek ragaszkodnak az ú. n. gót íráshoz, amely a karoling román-stílus kerek formáit a XIII. században fölváltotta, pedig a fracturának semmi nacionális eredete nincs. Victor Hugo nagy lelkesedéssel írja, hogy Németország – szerinte – külön nemzeti írást teremtett magának: „Il lui faut une écriture à elle; Ulfilas la lui fabrique [?], et la calligraphie gothique fera désormais pendant à la calligraphie arabe. La majuscule d’un missel lutte de fantaisie avec une signature de calife”³⁹. [*,„Saját írás kell neki [ti. a németeknek]; Ulfilas, *Moesia püspöke*, meg is alkotja azt, és a gót kalligráfia attól kezdve az arab kalligráfia megfelelője lesz. Egy misekönyv maiusculája képzelőerő tekintetében verseng egy kalifa aláírásával.”*] Minden nép ragaszkodik nemzeti írásához: ismeretes az a küzdelem ami az utóbbi félszázad alatt a gót és latin betűk körül folyt Németországban. Érdekes szellemtörténeti megállapítása M. M i e s e nek, hogy a katolikus, Róma felé tekintő németiség nagyobb hajlamot mutat a latin írás befogadására.⁴⁰ A harc egyébként már D ü r e r korában megindult, aki a gótikus fractura mellett foglalt állást. Ismeretes, hogy L e i b n i z, W. von H u m b o l d t, J. G r i m m az antiqua hívei voltak.⁴¹ A német tudomány ma már túlnyomólag akceptálta a latin formanyelvet, de a szépirodalom, az újságírás szinte kizárólag germán maradt. Bizonyos archaikus-konzervatív, előkelő, sőt néha sacralis hangulat tapad a gót betűkhöz. Az angol lapokban a *Court, Society and Personal* fölírású rovatok, nálunk ünnepélyesebb alkalmak typographiája – pl. a *Nemzeti Újság* 1923. karácsonyi számában a *Jézus Szeme* c. költemény szedése – erre valának. S z e m e r e Pál folyóirataiban (*Élet és Literatura, Muzáron*) a betűk mindenféle változatai között gótbetűs szöveget is találunk: nyilván bizarr hatáskeresés céljából. G á r d o n y i Géza az *Isten rabjai*-című regényében (1920², 259. l.) korjellemzésül gót betűkkel szedeti „egy régi történelmi irat” kezdősorait:

Itshud deacnac emleechusetusch yraacha Arpad
feyedelumner czaladyarol, mel yrascorat as utolsco
poghān fupap chumivesc ladajaban talaltanac es
megegettheneuc es chund fydceteleemel...

Ilyen archaizáló tendencia vezethette a couleur locale iránt rendkívül fogékony A r a n y Jánost, mikor a *Buda halála* énekeinek címét gót betűkkel szedette: *Buda király megoszta öröksével az uralkodást.*

Idegen nemzeti írás, pl. görögbetűs szó antiqua szövegben: úgy hat, mint a stílusból kirívó szó. Költők nem igen élhetnek ilyen eszközökkel, a tartalom nem is nyújt alkalmat hozzá, tudományos művekben pedig nem érzelmi faktor az idegen betű, hanem értelmi szükségesség. Kivételt alkot a latin betűk alkalmazása gótikus szövegben: igen keresett hatásesszöke a német íróknak, nem ugyan a betűformák, hanem az idegennyelvű szöveg kedvéért.

38 V. ö. Z o l n a i Gyula, *Nyelvemlékeink* 1906: 12.

39 *Shakespeare* 1864, I:2.

A dölt betűs rész nem kiemelés, hanem azt jelzi, hogy Zolnai kihagyta az idézetből; az idézet egyébként a Zolnai által hivatkozott kiadás 71. oldalán található, magyar fordítása is megjelent a műnek Ugodi Jánostól, Pápa: Nobel Ármin 1883, 54. oldal.)

40 *Die Gesetze der Schriftgeschichte* Wien 1919: 185.

41 V. ö. J a n k e cikkét Rein-féle paedagogiai encyclopaediában (VII: 771).

Francia szöveg gyakori a német szépirodalomban.⁴² Ime egy részlet az európai kultúrájú Thomas Mann legújabb regényéből: „*Oh ich spreche deutsch, auch auf französisch. C'est une sorte d'étude artistique... Wir ist es nun...*”⁴³ [*„– Ó, én francia nyelven is németül beszélek. C'est une sorte d'étude artistique ... Nos, hogy állunk...?”#*]

Az írásnacionalizmus mellett – a mesterséges világnyelvek analógiájára – kozmopolita törekvések is vannak az írás terén. A szimbolikus *ideographia*, *pasigraphia* eszméjét Leibniz vetette föl.⁴⁴ A pasigraphia hívei a XVIII. század végén egy univerzális *világírást* akartak létesíteni, amely a számok és hangjegyek internacionális rendszeréből kiindulva minden emberi nyelvre alkalmazható és minden nyelvterületen egyformán érthető legyen⁴⁵. A kozmopolita racionalizmusra jellemző ez a törekvés. H. Blanc például zenei hangjegyekkel akart minden hangot és hangcsoportot ábrázolni.⁴⁶ Egy J. von M. kezdbetűs német katonatiszt a *pasigraphia* föltalálójának és az emberiség jóltevőjének hirdette magát, komplikált ideogramokkal akarta helyettesíteni a betűket.⁴⁷ Tanítványai is akadtak Fr. J. Nietzsche⁴⁸ és Petrik József⁴⁹ személyében. Jókai is hitte, hogy a jövő század vívmányai között ott lesz a világírás.⁵⁰

Az írás formai elemeihez *vallásos* képzetek is fűződhetnek. Az írás lehet vallási kincs. A horvát katolikusok latin betűkkel írják ugyanazt a nyelvet, amit a szerbek a bizánci egyház írásformáival kapcsolnak össze. Ez az u. n. cirill-írás egy vallási-kulturális területté kovácsolja össze az oláh Romániát a szláv Oroszországgal. A babyloniai zsidók, mandaeusok és manichaeusok valamennyien kelet-aramaeus nyelven beszéltek, de minden vallásnak megvolt a maga külön írása. Az izlam vallás szemita, mongol, indogermán és néger nyelvterületeken elfogadtatta az arab írást⁵¹.

A vallás tehát bizonyos fokig megköti az írásformákat: konzervál egy írás-rendszert. Primitív fokon a megkötés még erősebb. A mágikus írásnál apró vonáshiba megszünteti a varázslatot. A tabu-ember is a formát fölébe helyezi a jelentésnek, nem ír, hanem inkább gondosan másolja a jeleket.⁵²

Egy osztrák vallástörténész – Mathias Mieses – vaskos könyveket szentelt annak bizonyítására, hogy az írásformák jelenléte és változása szervesen összefügg a vallás viszonytagságaival. A könyv, amely 505 lapon tárgyalja az idevonatkozó anyagot, nagy erudíciója és adathalmazza miatt is megérdemel egy kis kitérőt. Címe: *Die Gesetze der Schriftgeschichte*, Konfession und Schrift im Leben der Völker, Ein Versuch (Wien 1919).

Mieses Ritschlnék abból a gondolatából indul ki, hogy az írás változásai nem véletlenek, hanem valami belső fejlődéssel függnek össze (Reinisches Mus. f. Philol. 24: 1.). Az írás nem *nemzeti*, hanem vallási kincs – fűzi tovább a gondolatot Mieses (i. m. 9. l.). Az írásszétkülönülés okai a vallási életben rejlenek. Új vallás, új szekta, új herezis: új írást terem magának. (Miesesnek ez a megállapítása nem vonatkozhatik a huszadik század azon népe-

42 V. ö. pl. a külföldieskedés nagy irodalmát: Egyet. Philol. Közl. 1914: 175.

43 *Der Zauberberg* 1924. I: 565.

Thomas Mann: *A varázshegy*, Budapest: Európa, 479. oldal, Szöllőssy Klára fordítása.

44 V. ö. Müller Miksa *Fölolvasásai* és E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, 1923, I: 68.

45 Lichtenstein, *Pasilogie oder die Weltsprache* 1859²; v. ö. róla: Torkos Sándor, *Magyar-Nyelvészet* 1861: 19.

46 *Okygraphie... applicable à tous les idiomes* Paris 1801.

47 *Pasigraphie* Paris 1797. Nemzeti Múzeum: „Graph. 180.”

48 *Über Pasigraphik* 1808.

49 *Phonetische Schrift... als allgemeine Schrift* Pesth 1870.

50 V. ö. Tolnai Vilmos, *Magyar Nyelv* 1925: 246.

51 V. ö. Spengler i. m. II: 181.

52 V. ö. Spengler i. m. II: 182.

ire, amelyek kulturájukat emancipálták a vallási uniformizálódás alól és csupán világi-kulturális vagy materialista-hasznossági célokat követnek).

A nyelvtudomány szempontjából is igen tanulságosak Miesesnek azok a fejezetei, amelyekben azt bizonyítja, hogy a vallási propaganda és a vallási expanzió egyuttal a terjesztő vallásközösség írásformáinak elfogadtatását is jelenti. Az új valláshoz csatlakozó nép – tekintet nélkül a nyelvi különbözősre – átveszi és a maga nyelvére alkalmazza az idegen vallás idegen írásformáit. A terjeszkedő mohamedán vallás rákényszerítette a maga írását a pahlavi-írást használó, Zoroaster vallását követő perzsákra. A régi perzsa írást és irodalmat az a néptöredék őrizte meg a mai napig, amely nem vetette alá magát a mohamedán-arab vallásnak és írásnak. A katolikus egyház is bizonyos junktimot fejlesztett ki a római vallás és a „latin” írás között. Pogány vallási kultúrák és írásformák merültek feledésbe, ahol a kereszténység – érintetlenül hagyva mindenütt a nemzeti nyelvet – területet hódított. A germán nyelvterületek pogány runa-írást csak nagy harcok árán tudta kiirtani a kereszténység. A magyar pagánizmus is külön írással rendelkezett, amit aztán a római vallás-propaganda szorított ki (M i e s e s 23. l.) A modern Oroszország nyugateurópai kultúrája a vallás-determinálta cirill-írást nem tudta legyőzni. Japán is átvette a fehér faj civilizációját, de ősi írását nem adta föl. Kínai fal védi a többi ázsiai népek írását is és az autochton írásrendszer kiirtása egyértelmű volna a vallásháborúval.⁵³ Annak bizonyítására, hogy a vallásátvétel egyszersmind írásátvételt is von maga után, M i e s e s két magyarországi példát is fölhoz (i. m. 103–104. l.): katolikus tartalmú, török nyelvű könyvek jelentek meg nálunk latin betűkkel; ezzel szemben pedig ott áll a tizenharmadik századi rutének esete, akik megmagyarosodtak, de magyar nyelven is vallásuk betűit, a cirill-írást használták... A modern jiddisch-nyelvű irodalom is héber írással jelenik meg.

Külön fejezetet szentel M i e s e s (i. m. 170. l.) annak bizonyítására, hogy a kulturpolitika szempontjából sem közömbös az írás milyensége. A modern államszervezetben az írás-megoszlás egységbontó tényezőként hat: a bécsi politika meg is kísérelte a rutén írás latinizálását, de kudarcot vallott.⁵⁴ Hasonló kudarcra vezetett II. Józsefnek centralizáló törekvése, amellyel a héber írást akarta kiküszöbölni országaiban.

A németországi betű-harcban is vallási problémát fedez föl M i e s e s (214. l.). A XV. században a római Egyház visszaállította a katolicizmus fénykorában használatos karoling-cluny-i „antiqua” betűket. A gótikus írás a lutheranizmus vallási kincse maradt. Ami a német katolikusok gót-betűs írását illeti, M i e s e s ebben a németországi katolicizmusnak centrifugális tényezőjét látja és rámutat a katolikus németiség szeparatista velleitásaira.

Tanulmányunk kereteit szétfeszítené, ha végigkövetve M i e s e s anyaghalmazát, részletes beszámolót akarnánk adni könyvének minden tételéről. A lényeg a mondottakból is kitűnik: írástörténet és szellemtörténet párhuzamos jelenségek, az írás függvénye a szellemi, vallási, politikai életnek.

4. R e n n e r (i. m. 27., 39–50 l.) stíluskritikai szempontból tanulságos áttekintését adja az *írásszervezet* egyéni stílusát és invencióit megsemmisítette a könyvnyomtatás, a betűk industrializálódása, a szövegszorosító gyáripar. A nyomtatással szemben való idegenkedésnek bizonyára esztétikai okai is voltak.⁵⁵ (Díszokleveleket ma is kalligráfiával, vagy kőbe nyomott írással állítanak elő a sablonos nyomtatás helyett.) A középkori initiale, a betűk színezése, a quadrata, rustica, cursiv-írás különösségei, ma már csak bibliofil művekben fordulnak elő.

53 V. ö. L e n o r m a n t *Essai sur la propagation de l'alphabet* Paris, 1875, 1: 81.

54 V. ö. J i r e č e k *Die ruthenische Schriftfrage*, Wien 1860.

55 V. ö. B u r c k h a r d t, *Kultur der Renaissance*, 1925:181.

Az ősnymtatványok még a gotikus formákat utánozzák. A nehezebben fölfogható⁵⁶ és romantikus⁵⁷ gót betűknek, a gotikus cirádák kusza önkényességeinek,⁵⁸ a „barbár” írásnak⁵⁹ helyébe a római betűk klasszikus egyszerűségét állítja a renaissance. A klasszikus ízlés még a XVII. században is „barokk”-nak érezte a gotika formagazdagságát.⁶⁰

Az új nyomtatott betűkkel egyidejűleg azonban megszűnik a betűvetés egyéni munkája is: a gépíes praecisio, a szabályos ízlés, az ipari uniformizálódás sok régi szépséget elhomályosít. A francia forradalom és az empire a Didot-féle betűtípust honosítja meg: nagy, kerek, széles, világosan látható betűk, amelyek a függőleges vonalakat vastagon hangsúlyozzák, a vízszinteseket vékonyítják, hideg formáikkal racionális ízlésről téve bizonyosságot.

Irodalmunkban az új betűformák esztétikai szükségletét a helyesírás reformtörekvései is táplálják. A kettősjegyű betűk helyébe új, egyszerű és tetszetős formákat találni: ez a gondolat V ö r ö s m a r t y t is foglalkoztatta (Gyulai-kiad. VI:292.). Megemlékezik Vörösmarty a betű-reform sürgetőiről: G y a r m a t h i Sámuelről, aki *Okoskodva tanító magyar nyelvme*sterében a kettős betűk helyett „dölt formákat készített; de ezek nemcsak írástarkítók, hanem nehéz íratúak is voltak.” S i m o n Antal (*Igaz Mester* 1808) egyes betűi „disztelenek valának s nehezíték az olvasást.” Új betűk kitalálásán fáradozik még: V á l y i, T ó t h Farkas, Nagy-Geresdi K i s s Sándor (1813) M á r t o n József (1823), B o l y a i Farkas (1830) és S z i l á g y i János (Tudományos Gyűjt. 1834.). V ö r ö s m a r t y maga is javaslatba hozott és az Akadémia elé terjesztett a *cs, gy, ly, ny*, stb. helyett új, egyszerű betűformákat, amik csupán egy vékony vonalkával térnek el a *c, g, l, n*, stb. nyomtatottformáitól (N ∞ N). A szokatlan és nehezen olvasható betűk nem mentek át a közhasználatba.⁶¹

A modern korban igen eleven a tevékenység a betűformák keresése terén. A magyar nyomdászok iparművészeti szaklapjai állandóan sürgetik a stílushaladást, a régi formák modernizálását, a hamar elavuló új formának újabb iránnyal való pótlását: az esztétikai szükséglet nevében.⁶² A hollandus könyvművészek legújabbán új betűtípust metszettek „Erasmus mediával” néven.⁶³ A berlini Fischer-Verlag egy szépirodalmi sorozatot ad ki, amely a hagyományos gót betűk nyugtalan formái helyett a kozmopolita, latin betűk nyugodt, impassibilis nyomtatási tükkrét mutatja: az apró franciás betűknek ez a föltűnésnélküli, monoton fősorakoztatása jól illik a kiadó által propagált „európai” írók szenvedélytelen, objektív előadási modorához, epikus egyformaságához, fölényes intelligenciájához.⁶⁴ Stefan G e o r g e arisztokratikus világnézetét és a verseinek „l’art pour l’art” bizarrságát akarja dokumentálni azzal, hogy új, szinte olvashatatlan betűtípust használ a profánok távolfartására (v. ö. Magyar Nyelv 1920: 108). Nálunk a *Nyugat* szakított a közhasználatu betűkkel és az antiquánál nyugtalanabb hatású, új betűtípusait azóta egész szépirodalmunk alkalmazza, mintegy a legapróbb formákban is jelezve a forradalmiságot. Az expresszionisták a typographia terén is a forma anarchiáját hozták be. Nagy, plakátszerű betűik⁶⁵ szinte

56 Kísérletek igazolják, hogy a fraktur-betűk nehezebben, lassabban és bizonytalanabban foghatók föl, mint az antiaqua (v. ö. M e u m a n n i. m. III. 603–613. l.)

57 A gotika „romantikus” jellegére vonatkozólag v. ö. W o r r i n g e r *Formprobleme der Gotik*, München 1911: 36.

58 V. ö. G o e t h e *Von deutscher Baukunst*; W. W a e t z o l d t *Deutsche Kunsthistoriker* Lpz. 1921. 139.

59 Az angol „gothic” szónak ma is egyik jelentése: barbár.

60 W. W e i s b a c h *Barock als Stilphänomen*. Deutsche Vierteljahresschrift 1923, 228. l.

61 Közli őket Gyulai kiadása.

62 V. ö. Pl. Grafikai Szemle 1911: 160; 1912: 282; 1913: 223; 1914: 162.

63 V. ö. N y i r e ő István, M. Bibliofil Szemle 1924: 240.

64 V. ö. A köv. munkák tipografiáját: Gerhart Hauptman, *Der Ketzer von Soana*, 1918.; Thomas Mann, *Der Tod in Venedig*, 1918; Arthur Schnitzler, *Casanovas Heimfahrt*, 1919.

65 V. ö. K a s s á k Lajos, *Új költők könyve* 1917; R a i t h Tivadar, *Magyar Írás* 1923.

ordítják a „kozmosz” kifejezésre szánt mondanivalóikat: ez a betűforma szellemi rokona a kommun alatt készült plakátjaiknak, amiken – Laokoon nyugalmát és Lessing klasszikus törvényét megcsúfolva – tátott szájjal rekedtre rikoltja magát a Vörös Ember. Német kollégáik – a *Sturm*, az *Aktion* – természetesen szakítottak a gótikus betűkkel...

A plakátok tipográfiája határtalan lehetőségét nyújtja a hatás keresésnek. Itt már az öncélú „plakátművészet” terére jutottunk, ahol a modern élet amerikanizmusa diktálja az ötletet. A plakát az egyszerű nyomtatott betűk óta – a hivatalos hirdetések még ma is ilyen szerény formákban jelennek meg – a színes, megrajzolt, világító sőt mozgó betűkig: nagy utat tett meg, jelezve az élet ritmusának folyton gyorsuló idegességét. Valamikor az élőszó jelentette a közéleti publicitást. A homéroszi κῆρυξ-ök[#] harsány hangon hirdették ki a tudnivalókat, amint még ma is faluhelyen az írást az élőszó helyettesíti. A modern világváros néma optikai jelekkel beszél. De ezek a szemnek szóló jelek akusztikai képzeteket keltenek, a szín ríkt, az ökölnyi betű rikolt, a plakát ordít és az újságok kövér sorai föllármázzák a várost...

Raffinált, modern kulturánkban természetesen archaizáló törekvéseket is találunk a betűtípusok terén. Bibliofil kiadványok jelentek meg (K n e r), amik a XVI. századi könyvtükör hideg merevségét utánozzák.

5. Vannak írás-alakok, amik nem egyes hangokat, hanem egész szavakat jelölnek az európai nyelvekben. Ilyenek az asztrológiában a bolygók jelei: $\odot$ stb., amikhez a középkorban misztikus hangulat tapadt. A matematikában a *plus*, *minus*, egyenlőség, gyökvonás, végtelen, stb. jelei, a kémia képletei: tudós eszközök, amikkel a szépirodalom nem él, mert kizárólagosan az értelemhez szólnak, csupán kauzális kapcsolatokat fejeznek ki szemléleti tartalom nélkül. Csak az expresszionista líra használja tudatos disszonancia-keltés céljából az ilyen alakokat, talán a modern élet intellektualizmusát akarva kifejezni, hasztalan és komikus erőlködéssel:

Egy másik folyton a $2 \times 2 = 4$ -et kukorékolta

(Ma III:101.)

(vér-lugkő és gyomorgörcs H_2O -ja)

(B a r t a Sándor *Vörös Zászló*

1919., 10. 1.)

A római és arabs-számok, amik néhány vonással egész szavakat szimbolizálnak, specifikus színezettel bírnak. Lírai költemény (kivéve a szatírákat és a tanköltemény változatait) nem bírja el a számjegyek absztrakt tömörségét, de betűkre szétszedve a szám belesimul a többi szó közé: „3 alma meg egy $\frac{1}{2}$ ” ∞ „*Három* alma meg egy *fél*”. Nyilvánvaló, hogy az első esetben nem a számfogalom jelenléte, hanem csupán tudós-ízű szimbolikus ábrázolása zavarja meg a líraiságot. De van hangulati különbség a római és arabs számokon belül is. A római szám a hideg klasszikus ízlés merev formáit mutatja, az arabs szám hajlékonyabb, nyugtalanabb, de szintetikusabb, mert rövidebben fejezi ki magát: MDCCCLXXXVI-II=1888. Klasszikus ízlésű korok az iparművészet tárgyain is (órákon, könyvek címlapjain) a római számokat kedvelik. Ma az arabs szám uralkodik, csak archaizáló fölíratoknál és történelmi neveknél alkalmazzák a római jegyeket (XIV. Lajos ∞ 14. Lajos.)

A betűírás helyettesítése rövidített jelekkel: racionális és indusztriális lélekre vall. Az angol nép merkantil szelleme megtűri, hogy hírlapokban az „etcaetera” jele állandóan szerepeljen (&). A német kereskedelmi életben elfogadott formula az „und” jelölése: Cohn & Comp.

6. A betűk megválasztásán kívül sok egyéb *nyomdatechnikai eszköz* áll az író rendelkezésére. Ilyen például a sorok diszpozíciója, – beljebb szedett sorok, kéthasábos címek, stb.

κῆρυξ (s nem κῆρυξ, mint a szövegben): hírnök.

– ami a modern ujságtechnikában nagy szerepet játszik és sokszor a legsilányabb mondani-való elolvasására rákényszeríti a közönséget.

Maga az a tény, hogy új sort kezdünk, szemléltető és hangulateltető eszköze az új tartalmi egységnek. A bekezdések nagyságát a mondanivaló milyensége és tendenciája is megszabja. Tudományos művek elbírják a több lapra terjedő bekezdések hosszúlélékzetű egységeit: a tartalom kifejtése nagyobb tagolást igényel és az olvasó nem szorul pihenőre. Szépirodalmi mű olvasója könnyen visszariad a hosszú bekezdéstől, ami nagyobb figyelmi koncentrációt követel tőle. A fölszines olvasó előtt a hosszú bekezdés előre jelzi az unalmas leírást, fárasztó elmélkedést, bonyolult jellemrajzot. A gyors egymásutánban következő bekezdések elevenséget adnak a stílusnak. Az egysoros párbeszédek teszik a mulattató regények gerincét: a többi csak toldalék. Hosszabb bekezdés után egy rövid, aztán megint váltakozó hullámban a bekezdések hosszúságai: az ilyen ritmikát elsősorban a szem érzékeli.

A *verssorok* kérdése is idetartozik. A verssor nemcsak akusztikailag, hanem optikailag is egységet alkot. A ritmus, rím, szórend, szó-válogatás és sor-tagolás teszi verssé a verset. Ritmus, numerus, van a prózában is,⁶⁶ rím szintén előfordul (makáma), költői szavak és művészi inverziók a lírai prózában is lényegét alkotják (biblia, prózai költemények), – de a sorokra való tagolás a versnek kizárólagos monopóliuma. A verssor optikai különállása jelzi a hang-ritmus egységét, amit az emjambement kontrasztja még jobban kiélez. Ha prózai tipografiával közöljük a verset, könnyen lefoszlik róla a vers-jelleg, a rímek háttérbe halkulnak, mert nem figyelmeztet rájuk a sorvég és az egész költemény a numerikus prózához hasonul. Kódexeink nem ismerik a mai verstipografiát. A *Mátyás király halálára való emlékdal* csak a strófákat kezdi új sorban és nagybetűkkel. A *Szent Bernát himnusza* még a strófákat sem tördeli új sorokba, de minden negyedik sort pirossal díszített nagybetűvel kezd.⁶⁷ Prózába átírva Petőfi hexameteireit, ki fog első hallásra verset sejteni a szavak mögött: „Meghaltál-e? vagy a kezdetet görcs bántja, imádott Jankóm, vagy feledéd végkép, hogy létezem én is? Vagy mi az ördög lelt?... híred nem hallja az ember” (*Levél Arany Jánoshoz*)? Vagy a *János vitéz*-ben (VI. ének) ki hallana alexandrinust, ha ilyen nyomtatásban kapná: „Jancsinak sem szíve nem vert sebesebben e szókra, sem nem lett halaványabb színben; a zsványkapitány fenyegetéseire meg nem ijedt hangon ily módon felele” stb.?

A *versszak* magasabb egysége a ritmusnak. Itt is nagy szerepe van a látási képzeteknek. Ha a *Toldi* nyolcsoros versszakát széttördeljük két négysoros strófára, G y ö n g y ö s i és G v a d á n y i epikájának külső képét és hangulatát kapjuk. P e t ő f i is még ehhez a hagyományhoz ragaszkodott. A r a n y szakít vele, mert strófáját nagyobb teherbírásra építi, szélesebb mederben hömpölygeti a gazdag lelki cselekményt. A *Buda Halála*: megint visszatérés a négysoros strófákhoz. Okait ennek is lehetne keresni. Talán, mert ősbibbnek érezte A r a n y ezt az egyszerűbb szerkezetet. Strófátlanul nyomtatva megint más hatásra számíthat az alexandrin.

Vannak igen komplikált strófák: M a r m o n t e l szerint a stanza nem más, mint egy *szimmetrikusan* megszerkesztett költői körmondat⁶⁸. Ez a meghatározás térbeli fogalmakkal definiálja a strófákat. A klasszikus strófaszerkezetek a szemnek tipografizálnak, a fülnek semmi köze ehhez a komplikált sor-helyezéshez:

66 V. ö. H o r v á t h János, *A próza ritmusa*, Új Nemzedék 1921. jan. 1.

67 V. ö. Z o l n a i Gyula, *Nyelvemlékeink* 1896: 224. és 198.

68 V. ö. P h. M a r t i n o n, *Les strophes* Paris 1912: 429.

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
(Sapphói vsz.)	(Alkaiosi vsz.)	(Distichonok)

C s o k o n a i valósággal rokokó-játékot űz a szemnek szóló sor-tipografizálással. Ime pl. *Reményhez* c. verssorképe egy versszakban:

a	_____	Földiekkel játszó
b	_____	Égi tünemény,
a	_____	Istenségnek látszó
b	_____	Csalfa vak Remény!
a	_____	Kit teremt magának
b	_____	A boldogtalan,
a	_____	S mint védangyalának
b	_____	Bókol untalan. –
c	_____	Sima száddal mit kecsegtetsz?
b	_____	Miért nevensz felém?
c	_____	Kétes kedvet mért csepegtetsz
b	_____	Még most is belém?
a	_____	Csak maradj magadnak;
b	_____	Biztatóm valál;
a	_____	Hittem szép szavadnak:
b	_____	Még is megcsalál.

A költemény pusztá hangzása nem érzékelteti a soroknak mesterkéltn elhelyezését: nyilván az olvasónak szánta C s o k o n a i ezt a vonal-effectust. Tegyük meg az ellenpróbát: ha egyvonalba helyezzük sorkezdéseket, a vers külső bája sokat veszít vele.

Az effajta játék régi klasszikus hagyomány a költészetben. Ismeretesek azok a figurák, amiket verssorokból raknak össze a költők: a görög S i m m i a s tojás-alakú költeménye, T h e o k r i t o s Pán-sípja, P o r p h y r i u s oltára, R a b e l a i s borostüvegje a *Pantagruel*-ben és a hírhedt P a n a r d-nak pohara...⁶⁹ A mondatok hosszúságának aránya, a sorok, bekezdések váltakozó hosszúságai: a francia esztétikában a *Rhyme oculaire*, írás-ritmus új terminusát tette szükségessé, Théophile G a u t i e r jellemzésével kapcsolatban.⁷⁰ A sablontól eltérő tipografiai diszpozíciók mestere Stefan G e o r g e. Egyik versében a sorokat kettészakítja és a közbülső spatium támogatni akarja a szavakban kifejezett tartalmat:

Blüht am hange	nicht die rebe?
Wars ein schein nicht	der verklärte?
Wars es du nicht	mein gefährte?
Den ich suche	seit ich lebe!
[*Nemde a szőlő	virágzik a domboldalon?
Nem látszat volt ez	a megdicsőült?
Társam	nem te voltál ez?
Akit keresek	mióta élek!*

(Rhein)

69 V. ö. V a p e r e a u, *Dict. des litt.* 1884: 789; P e i g n o t, *Amusements philologiques* 1842. 166. l.
70 V. ö. A. C a s s a g n e, *La théorie de l'art pour l'art en France.* Paris 1906. 434. l.

Paul S o u d a y a legujabb „kubista” lírikusokról szólva kiemeli tipográfiájuk bizarságait (Le Temps 1922. okt. 12.). Az *optikai ritmust* Arany János is kedvelte, de nem ilyen mes-
terként formában. A *Fülemile* énekének crescendoját a sorok fokozatos rövidülése a szem-
nek is érzékelteti. A *Mátyás anyjában* a lassan hömpölygő alexandrinust három rövid sorra
tördeli A r a n y, az izgatott hangulat, balladás cselekmény kifejezésére, amit nemcsak a fül,
hanem a szem is percipál:

„Hamar a
Madarat!...
El kell venni tőle!”
Szalad a
Sokaság
Nyomba, hogy lelője.

A rövid sorok hangulatkeltő tendenciája közönséges az impresszionista lírában (v. ö. pl.
G o e t h e *Wanderers Nachtlied*; V e r l a i n e *Chanson d'automne*; P e t ő f i *Est*; T ó t h
Árpád *Meddő órán*).

A modern magyar költészet különös gondot fordít a tipográfia hatásokra. Egy ilyen bizarr
„versszak” B a b i t s-nál legelőször is a szemet frappírozza, sőt azt hiszem akusztikailag
nem is reprodukálható az általa keltett hatás:

Se korlát	Padlóig
se hídrács	derékban
legörbülve	letörpülve
mind	mind
lenn útát magának kezével tapint	
üres szemgolyójuk	faruk meg feltolva
szanaszét tekint	a zord égnek int.
	(<i>Vakok a hídon</i>)

Ezt a vakokról szóló költeményt a vakok igazán nem tudnák élvezni... hiszen a legjobb
szem is nehezen igazodik el látási ritmikának ebben a szándékosan vak labirintusában.
Ennek a szaggatott technikának az ellenkezőjét is megtaláljuk B a b i t s-nál: egy hosszú
versezet strófátlanul, a hexameternél is szélesebb, tizenkilenc szótagu sorokkal: „S a szobor
mögött lámpám besütöm a sötétlő néma zugolyba” (*Atlantisz*). Az expresszionizmussal
kacérkodó, de egyébként papiros-kulturájú S z a b ó Lőrinc szabad verseiben még hosszabb,
három-hét sorba szétterülő „sor”-t is olvasunk:

A Föld szíve majd kicsattan; a gyilkos forráság
barna sebeket mart a homokba. Megállt az
élet és áll az idő. A kétségbejött döbbenésben
robbanásig feszül a reszkető ideges csönd.
(*Kalibán!* 1923. 34. l.)

L e n d v a i István írja S z é p Ernőről (i. m. 146. l.) „... rémültem futottam három
méter hosszú vesszorainak szívdöglesztően unalmas és előre megfontolt gyermeki selypí-
téseit.”

Az expresszionizmus a sorok diszpozíciója terén is anarchiát teremtett. A sorokat nem-
csak vízszintes, hanem függőleges, ferde, sőt hajlított irányban is nyomtatták (*Ma*), úgy-
hogy méltán kiérdemelték a közderültséget⁷¹.

71 V. ö. róluk a *Magyarság* illusztrációs humoreszkjét: *Aktivista költészet*, 1922. máj. 28. sz.

A vizuális ritmus körébe tartozik a szavak hosszúságának megválasztása és váltakozása is. Sok rövid szó egymásutánja nemcsak akusztikailag, hanem a szemre is más hatással van, mint pl. a hosszú szavak halmozása. A magyar és finn nyelv hosszú 8–12 szótagos szavai bizonyára nem nyújtanak kellemes látványt az idegennyelvű szemlélőre. V ö r ö s m a r t y idéz kuriózum kedvéért olyan „indus” szavakat, amiknek hosszúsága betölt egy nyomtatott sort: *nummatchekodtantamooongannunnonnash kummogkodonattoottummoetitea-ongannunnonnash* (Összes munkái, Gyulai-kiad. VI: 193.). Nem valószínű, hogy lírai költeményben az effajta szavak – ha csakugyan léteznek – optikai vagy akusztikai tetszésre találnak...

Itt említhetjük az olyan rímet, amely az ugyanegy hangzás mellett ugyanegy látási képnek szabályos ismétlődése: a *rime oculaire*, a szemnek szóló rím. A német nyelv megelégszik a tökéletes egybehangzással, az írás egyezését nem kívánja. A magyar még a hangzásnál is engedményeket tesz (asszonánc). Szigorúak azonban a francia rímtörvények, ahol a szem is megkívánja a maga harmóniáját. Azonos hangzás mellett maître nem rímelhet *prêtre*-rel. D u B e l l a y a *Deffence et illustration de la langue françoise* című munkájában (1549, II. 7.) tiltakozik is az ilyen aprólékosság ellen. A szigorú M a l h e r b e azután ismét a vizuális rímet követeli: *contenance* és *sentence* rímeltetése sérti a szemét (*Commentaire sur Desportes*). Victor H u g o „archaizálja” a helyesírást, hogy megmentse a szemnek szóló rímet: „je vis autour de moi ... tels que je les voi.”⁷² Hasonló írás-licenciát ajánlott már R o n s a r d: az *-or* végződésű szavakhoz elfogadható rímnek veszi a *fort* szót, a szem rímet zavaró *t* elhagyásával⁷³.

4. Írás és nyelvfejlődés[#]

1. Az írás, főleg pedig a nyomtatás, általában konzerválja, megköti a nyelvet. Ezt nálunk már V ö r ö s m a r t y kijelentette (Gyulai-kiad. VI. 192.). A modern nyelvtudomány is azon az állásponton van, hogy a hangváltozásokkal szemben a művelt néprétegben restauráló hatása van az írásnak.⁷⁴ A francia nyelvben a szótagzáró néma mássalhangzó csaknem kizárólagossá tette a nyílt *e'* ejtését (*procès > procès*). Ilyen konzerváló szerepe van az *s* betűnek az *est* igealaknál és az *accent circonflexe*-nek (*arrêt*): mindkettő gátlója az *è > é* hangváltozásnak⁷⁵. Kérdés azonban, hogy mit konzervál az írás. Ha egy dialektus kiejtését és szavait őrzi meg: a dialektus uralomra juthat a többi nyelvjárás rovására. Az írás-kultúra tette irodalmi nyelvvé az Ile-de-France dialektusát. Egy író tekintélye és hatása (L u t h e r, P á z m á n y) teremtette meg a német és a magyar irodalmi nyelvet. Konzerválhat az írás nyelveket is: a román nyelvek az élő latinnak folytatásai, az írás holt nyelvet őrzött meg: a klasszikus latinság irodalmi nyelvét. Kínában az írás valósággal két nyelv elválasztója. Az irodalom nyelvé és az északi-kínai művelt köznyelv: két külön nyelv.⁷⁶

Az élő nyelvvel stilisztikai szempontból is harcban áll az írásbeliség. V o s s l e r mutatott

72 V. ö. Dorchain, *L'art des vers*, é. n. 309. l. és G r a m m o n t, *Le vers français*. 1923: 352.

73 „For”, v. ö. *Art poétique*, éd. Moland: 415.

A tanulmány első megjelenésekor (Zolnai Béla: A látható nyelv, Minerva-könyvtár III., Bp., 1926.) egy harmadik fejezetet is tartalmazott, amelynek címe „Íráskonvenciók” volt. Ez a fejezet filológiai alaposággal tárgyalja a helyesírást, az interpunkciót és a rövidítések témakörét, amelyeket terjedelmi okok miatt sajnos nem áll módunkban közölni. (A szerk.)

74 V o s s l e r, i. m. 184. V. ö. még B e h a g h e l, *Gesch. d. d. Spr.* 1916: 98.

75 V. ö. W o l s d o r f, *Einfluss der Schrift auf die Aussprache des Neufranzösischen* Bonn 1898: 15.

76 V. ö. S p e n g l e r i. m. II.: 181.

rá legújabbban,⁷⁷ hogy „irodalmi”, udvari és költői nyelv kialakulásához nem okvetlenül szükséges az írásbeliség: így történt a német mesterdalnokok, vagy Homeros esetében. Az írás közbenjötté gátló hatással van a nemzeti nyelvek szabad stílusfejlődésére: az írás tényezői ősi primitív karakteréből kivetkőztetik a népnyelvet és gondolkozást.

Az írás konzerváló és elterjesztő ereje vonatkozhatik egy csoportnyelvre is. A magyar nyelvújító írók stílusdiadala nem az élőlészónak, hanem a nyomtatásnak köszönhető: a szem könnyebben elfogadta az új szót és a fül lassan hozzászokott a kiejtésükhöz. Itt tehát az írás egy racionális nyelvfejlesztésnek lett a fegyvere.

2. Az írás azonban nemcsak a *vis inertiae* és a tekintély alapján, hanem aktív módon is befolyásolhatja a nyelvfejlődést. A nyelvtanuló gyermek hajlandó a történelmi írás hatása alatt „ad-ja”, „aty-ja” hangalakot ejteni „aggya”, „attya” helyett. A *legs* szót a mai franciában igen gyakran *leg*-nek ejtik az írásnak hatása alatt. A kiejtés ingadozását már L i t t r é konsztatálja: „*legs* (lè: le g ne se prononce pas, et il ne faut pas dire, comme quelquesuns, lègh)” (*Dictionnaire* III. 1874.) E a g-hang mindenképpen az írás következtében került a szó ejtésébe. A *legs* ugyanis visszamegy a *lais* alakra, amelyet *legs* alakban kezdtek írni, hogy a léguer (< legare) igével kapcsolatba hozzák. Az eredeti *lais*-nek azonban semmi köze a latin „legare” igehez, hanem a „laxare”-ből fejlődött.⁷⁸

Sajtóhibák – a nyomtatás tekintélye folytán – állandósulnak. Így keletkeztek sajtóhibából a *föveg* és a *nemtő* költői szavak, hibás olvasásból a *sirám* és a *vezekel*.⁷⁹

A betűknek neve van. Egy-pár betűnév közhasználatúvá lett és jelentésváltozáson ment keresztül. Az *alfától ómegáig* kifejezés – „kezdet és vég” jelentéssel – a görög *ábécé*-ből sarjadt. Az „ismeretlen” fogalmára gyakran használunk betűnevet: „x”, „x-szer megmondtam”, „ein x-beliebiger Mann”, „x-sugarak”, stb. Hogy mért éppen az x-et választják, az is az íráskultúrában gyökerezik. Az x az abc utolsó betűi közé tartozik és az algebra a betűsor végétől veszi az ismeretlennek jelét (x, y, z), miután a betűsor eleje az ismert mennyiségekre van lefoglalva.

Írásjel nevéből is keletkezhetik szélesebb jelentésű szó: „a nagy *Kérdőjel*”, „*punktum!*”.

Van aztán egy nagy terület, ahol korlátlan lehetősége nyílik az írás útján való nyelvbővülésre. A rövidítések betűiből szavak keletkezhetnek, amiket *betűszavak*nak nevezhetünk. A nyelv indusztrializálódása hozza magával a rövidítés divatjának elharapózását: az élettelen rövidítések azután szókká elevenednek. A párisi argot habozás nélkül rövidíti a szavakat: *métropolitain*, *ezamen*, *professeur*.⁸⁰ Ezek azonban a beszélt nyelvből keletkezettek. A magyarban is vannak ilyen rövidülések: *viszont-látásra*, *köszönet*. Írás-képzetek reprodukciója nélkül azonban meg sem értenők az olyan neologizmust, mint *Sudos*, amely nem más, mint *Société d’Utilisation Des Os*. Kétségen kívül írásképzetek nyomán keletkezett a francia *cinq lettres* eufemisztikus kifejezés. Ilyen a *PLM*, *CGT* is stb.

A magyarban rengeteg ilyen gyökértelen, papírból kinőtt szó keletkezett az újabb időkben. Ez a szógyártásmód magán hordja a racionalizmus ízlésének hangulatát. *Mefter*, *Ksod*, *tébécé*, *háypsylon*: ma már közkeletű szavaink eredetileg csak úgy voltak érthetők, ha a recipiáló lelkében fölmerült a kifejezés írásos képe (*Mefter* < *MFTR* < Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság; *Ksod* < *Kassa-Oderbergi* vasút; *tébécé* < *tbc tuberculosis*; *háypsylon* < *hy* < *hysteria*). Mihelyt azonban megtanultuk a szót, a vizuális kép közvetítése

77 *Die Nationalsprachen als Stile*, Jahrbuch der Philologie, 1925. 9–10.

78 Laxare > laisser, lais. (H a t z f e l d - D a r m e s t e t e r).

79 V. ö. S z i l y, *Nyelvíj. Szót.*

80 V. ö. R. H u m e r y, *Essai de linguistique industrielle* Mercure de France 1922 július.

nélkül is értjük a jelentést. Az ilyen szavak legnagyobbbrészt megmaradtak a familiáris kifejezések rétegében. A német familiáris nyelvben is gyakoriak az ilyen betűszavak: *cété* < *c. t.* < *cum tempore* (negyedórával a jelzett idő után); *ier* < *i. R.* < *im Ruhestande*; *efef!* < *ff* < *feinst* (üzleti rövidítés, ami átment a diáknyelvbe). Kezdi azonban a hivatalos nyelv is szankcionálni a betűszavakat: *Emke*, *Mefhosz*. Az ilyen szavak könnyen komikusan hatnak, ha elemeik nem vehetők ki világosan, mint pl. a *Nyukosz* esetében (<*Nyugdíjas katonák országos szövetsége*). Még komplikáltabb a *Hadröa* hangzású torz szó (*Hadi rokkantak özvegy árvák egyesülete*), amely vét a hangzóilleszkedés ellen is. A betűszavak meghonosulásának külső jele a helyesírásban tükröződik: *E. M. K. E.* < *EMKE* > *Emke* > *emkegyűjtő*. Az *emke* írásmódnál már semmi sem jelzi a szó eredetét, föltűnés nélkül beleillik a hasonló hangzásu magyar szavak közé.

A betűszavaknál túlteng az írás optikai befolyása. Kultúrális, racionális, indusztriális jellegük kétségtelen. De nem lehetetlen, hogy a jövőbeni nyelvfejlődésben a népmese és a népdal is befogadja őket, éppen azért, mert nagyrészüket az argot nivóján mozog.

* *

*

Témánk anyagát távolról sem méríthettük ki és a kereteit is csak vázlatosan húzhattuk meg, de a konklúzió minden részletében benne foglaltatik: az írás (nyomtatás) nem közömbös eszköze a gondolatközlésnek. Közvetítő jelenléte lépten nyomon érezteti magát, sőt igen gyakran esztétikai öncéllá is válik. Az írás szerves függvénye a nyelv és stílus fejlődésének.

Az írásnak van specifikus érzelmi velejárója, hangulata, ha ezt a hangulatot nem tudjuk is pontosan definiálni. Az írás lehet a mágia eszköze és tapadhat hozzá *sacralis* hangulat. Formájával önálló képzőművészeti hatásokra is képes. Az írás konvencionális módjához – a helyesíráshoz, az írásjelekhez, a rövidítésekhez – sokféle érzelm fűződhetik. A nyelv alakí fejlődését, a szókincs anyagát bizonyos fokig befolyásolni tudja az íráskultúra.

Mindezek talán az *imponderabilia* benyomását keltik és mellőzhető apróságoknak látszanak. A nyelv érzelmi mozzanatainak vizsgálata nem juthat soha olyan pozitív exakt eredményekre, mint amilyen például egy hangtörvény. De a kevésbé exakt kutatások védelmére legyen szabad Arany Jánosnak a magyar népdalról szóló tanulmányából idéznünk: „Valóban különös is lenne, ha a tudomány, ... míg nyelvészetben éj-napi gondjait áldozza a szó *testének*, sajnálná figyelmét a szótul, midőn harmoniás kapcsolatban nyilatkozik, mint érzés vagy kedély, mint képzelet vagy éppen értelem”.